

СМАЗНОВА І. С.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.143

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ НАСИЛЬСТВА

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу насильства та його різновиду – тероризму в онтологічному напрямку, а також удосконаленню сфери боротьби із цим феноменом.

Ключові слова: насильство, тероризм, політика, суперечність, справедливість, філософське розуміння.

Стаття посвящена філософсько-правовому аналізу насилія и его разновидностей – тероризму в онтологическом направлении, а также усовершенствованию сферы борьбы с этим феноменом.

Ключевые слова: насилие, терроризм, политика, противоречие, справедливость, философское понимание.

The article is concerned with philosopho-legal analysis of the violence and its forms, such as terrorism, and about improvement of fighting with this phenomenon.

Key words: violence, terrorism, politics, controversy, justice, philosophical interpretation.

Вступ. На фоні загострення глобальних проблем (екологічна, енергетична, демографічна, ресурсна, загроза застосування атомної зброї) особливу увагу громадськості викликає загальносвітовий сплеск застосування насильства. Сучасний прояв насильства, як негативне соціальне явище, здатний не тільки руйнувати соціальні норми, підвалини, знищувати людей, але й серйозно впливати на політику та соціальний розвиток.

До XXI ст. розуміння боротьби з проявами насильства в основному зводилося до їх одностайного етичного та політичного засудження. Але зараз вже очевидно, що такий підхід є явно недостатнім, потрібні скоординовані практичні дії, що вимагають, у свою чергу, найсерйозніших та найоб'єктивніших теоретичних розробок. Існує тенденція зростання кількості проявів різних форм і видів насильства в усьому світі, простежується низький рівень стану боротьби з ним та його запобігання.

Серед сучасних робіт, присвячених проблемі насильства та її політичної форми – тероризму, можна зазначити наукові праці О. Будницького, М. Вершиніна, Б. Дженкінса, В. Кудашева, У. Лакера, В. Сажина, О. Щеглова, Є. Холмогорова та ін. У публікаціях названих авторів значної уваги приділено сфері політичних та соціально-психологічних відносин, де крайньою формою прояву насильства є тероризм. Насильство розглядається як інструмент для маніпуляцій політикою, що проводиться в будь-якій державі. У цих же роботах надається певний прогноз, пропонуються різні ідеї, стратегії боротьби з тероризмом як видом насильства, у тому числі й шляхом ідеологічного забезпечення цієї боротьби.

Постановка завдання. Мета – довести, що застосування насильства в політиці повинно бути досліджуваним на основі та в постійному контексті філософського розуміння

феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які випливають з її природи.

Результати дослідження. Будь-яка філософсько-правова ідея як шлях вирішення цієї проблеми обов'язково повинна формулювати якийсь ідеал. Такий ідеал, наприклад, пропонується в Євангелії у вигляді найпринциповішого та незаперечного, але дуже важкого для людини рішення: чужих, ворогів у нього бути взагалі не повинно. Спасіння людини – в любові та прощенні. «Вихідний сенс, що був заданий на ранніх етапах історії релігійно-моральним сприйняттям соціального життя, зберігається в ідеї справедливості і до сих пір» [1, с. 205].

Окрім «невчинення опору злу насильством», є інша спроба тлумачення релігійних вчень – це вчення про насильство (добро повинне бути з кулаками). Існує дійсне протиріччя між двома цілковито протилежними шляхами вирішення проблеми, конфлікту. Питання щодо розв'язання цього протиріччя турбувало людину ще з початку його свідомого мислення. Хто має рацію? Сильний. У сильного завжди безсилий винуватий. Відомим є спір Сократа (Платона) з Фразімахом на цю ж тему. Сильний завжди має рацію, стверджував Фразімах. Справедливість – це право сильного. Іншої справедливості немає. Саме таке право, освячене відповідною філософією права, породжує в народних масах спочатку тупу покірність, проте пізніше – несподіваний опір, найчастіше – «безглуздий і нещадний»: саме таке визначення російського бунту було надано О.С. Пушкіним.

П.І. Новгородцев, який стояв на позиціях гуманізму, дуже добре бачив згубні наслідки подібної точки зору. Тому він послідовно критикував правову концепцію, яка переважала за його часу, і називав її «філософією легального деспотизму», тому що засадою права вважалася державна влада, яка укріплювалася на праві сили [2, с. 19].

Тільки після з'ясування всіх цих філософських питань можна говорити про тероризм як одну з форм, один із способів – безсумнівно неадекватного, перекрученого, насильницького – вирішення суперечностей: «індивід – суспільство», «справедливість – несправедливість». «Без справедливості як якості особистості, без відповідних ціннісних орієнтацій не може функціонувати і справедлива правова система» [3, с. 223].

Таким чином, впливає висновок про те, що феномен застосування насильства в політиці слід віднести до розділу філософії права – онтології права, оскільки його сутність як і «...сутність власне правових явищ, розкривається через поняття «справедливість» [3, с. 35–36].

Будь-який тероризм – це насильство, але далеко не будь-яке насильство – це тероризм. Деякі великі музиканти згадували, що в ранньому дитинстві їх батьки, найчастіше – батько, застосовували до них насильство, і навіть фізичне, щоб примусити їх вчитися грати на скрипці або іншому музичному інструменті. Без певного насильства важко обійтися і при лікуванні дитини. Але ж таке насильство, фактично або за задумом, – насильством на благо, не може бути назване тероризмом.

Отже, тероризм завжди пов'язаний із насильством. Проте чи можна насильство назвати початком тероризму? Початком – в єдності двох значень цього поняття: як історично початкового пункту феномена тероризму і як підстави, як головної причини тероризму.

Відповісти на це запитання можна так: насильство породжує, окрім тероризму, численні явища. Цей початковий пункт деякі дослідники навіть виводять за межі соціуму, в біологічну природу. Так, пояснюючи причину агресивності та деструктивності людини, деякі вчені шукають її в тій біологічній спадщині, яка, нібито, обтяжує людину, оскільки вона є дитя природи. Таку позицію Ерїх Фромм називав інстинктивізмом. Людина, на думку інстинктивістів, несе в собі заряд агресії, тому що за природою своєю була і залишається хижаком. Критикуючи таку точку зору, Е. Фромм аналізує безліч історичної та антропологічної наукової літератури, наданої посилкою інстинктивізму, що переконливо свідчить про її помилковість, оскільки на ранній стадії свого розвитку людина, виявляючи до інших людей дружелюбність, щедрість та великодушність, характеризується орієнтацією на цінності, пов'язані не зі смертю, а з життям. Агресивність людини, вважає Е. Фромм, – це надбання останніх століть її історії, і викликана вона соціальними обставинами. Проте Е. Фромм не може погодитися з точкою зору біхевіоризма, згідно з якою агресивність є

винятково продуктом виховання та інших форм впливу на людину з боку навколишнього соціального середовища. Критикуючи ці дві крайні точки зору на причину людської агресивності, Е. Фромм доходить висновку, що в людини «необхідно строго відрізнити агресію біологічно адаптивну, яка сприяє підтримці життя, доброякісну, від злроякісної агресії, не пов'язаної зі збереженням життя» [6, с. 230]. «Доброякісна» агресія є властивою як тваринам, так і людині. Вона має біологічні форми прояву та затухає, як тільки зникає небезпека. «В основі злроякісної агресії не інстинкт, а якийсь людський потенціал, що сягає корінням умов самого існування людства» [4, с. 231].

Злочини, засновані на релігійних, національних та політичних мотивах, супроводжували людство на всіх етапах його розвитку. У певні історичні періоди вони набували специфічних форм. Однією з них є тероризм, який, загалом, як було зазначено вище, можна визначити як метод досягнення певної мети, принциповою основою якого служить застосування (або загроза застосування) насильства. При цьому першим важливим уточненням та конкретизацією в цьому випадку буде, мабуть, те, що тероризм – це насильство, так чи інакше пов'язане з політикою.

Феномен насильства сьогодні вийшов на новий виток свого розвитку. Тероризм існував у всі історичні епохи, але кожна з них містила його у вигляді своєї особливої, специфічної модифікації насильства. Багато в чому проблема подолання тероризму полягає також і в складності його розуміння: у складності проникнення в суть цього деструктивного феномена, розкриття причин його виникнення, дослідження його зв'язків і відносин із такими явищами та поняттями, як справедливість, демократія, свобода, політика і, звичайно, – насильство.

Отже, необхідність спільного розгляду насильства та тероризму пов'язана з їх загальним історичним корінням, їх взаємообумовленістю, а також їх тісним переплетінням, що триває, і придбанням специфічних форм вже в ході Новітньої історії.

Упродовж всієї історії становлення державності, суверенітету, інститутів демократії та прав людини проблема насильства і пов'язані з нею визнання або заперечення справедливості застосування цього насильства завжди знаходилися в центрі уваги як теоретичної, так і буденної свідомості.

«Насильство – це суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що являє собою загрозу життю, підпорядковують собі інших, їх здібності, виробничі сили. Насильство можна інтерпретувати як різновид відносин влади, оскільки остання є пануванням однієї волі над іншою, ухвалення рішення за іншого» [5, с. 14].

Гегель, а слідом за ним Маркс, визначали насильство як необхідну форму історичного руху, без якої є неможливим прогресивний розвиток суспільства. «Насильство є бабою-повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим». Цими та іншими мислителями, починаючи, напевно, з Геракліта, на передній план висувається той аспект насильства, який вище було названо «насильством на благо». Дійсно, застосування насильства як інструменту збереження політики, що проводиться в державі, і, навпаки, її зміни, супроводжувало весь хід історичного розвитку соціуму. Але де тут об'єктивний критерій блага або шкоди вживаного насильства? В юриспруденції складність цього явища викликала появу питання про співвідношення так званих «легітимного та нелегітимного насильства».

Право на легітимне насильство закріплювалося і закріплюється виключно за державами та їхніми представниками. І за визначенням, це насильство повинне мати своїм результатом внутрішню та зовнішню безпеку держави і тим самим служити інтересам індивідів, що є її громадянами. Уся решта форм насильства оголошується нелегітимними. Класичним прикладом такого насильства виступає кримінальне насильство людини стосовно іншої людини.

Такий розподіл міг би привести до позитивного ефекту в разі повної справедливості та неухильного застосування державних законів і насильницьких форм правління, що впливають із них. Насправді ж, як свідчать історичні дослідження, представники держави часто діють не з позицій загального блага, а з позицій особистих та групових корисливих

інтересів, у зв'язку з чим навіть важко буває іноді провести межу між державним діячем та злочинцем. У зв'язку із цим офіційний злочинець, що протистоїть державній особі, має навіть набагато більше шансів одержати в широких масах співчуття, що породжує легенди про справедливих розбійників типу Стеньки Разіна, Робіна Гуда, Григорія Котовського.

Отже, по-перше, вже в період свого зародження поняття тероризму мало яскраво виражений політичний відтінок, а сучасний тероризм перетворився з кримінального злочину на політичний феномен.

По-друге, окрім самого акту насильства, побічною зброєю терористів стає вигідна терористам реакція населення, що полягає або у схваленні, або у відчутті страху, що спонукає людей чинити тиск на свій уряд у потрібному терористам напрямі.

По-третє, існує проблема легітимності та нелегітимності насильства. Правове вирішення цієї проблеми виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, зокрема рівнозначними методами аж до підпорядкування або навіть усунення супротивника. Суперечність із цього приводу в будь-якому суспільстві полягає в тому, що одна його частина приймає право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує саму думку його застосування, навіть якщо така міра здається цілком адекватною та рівносильною, а головне – справедливою.

Скрутна ситуація виникає при з'ясуванні питання, яким чином відмежовувати тероризм від революції, національно-визвольного руху і т.ін. Вважається, що не можна протиставляти один одному терористів, революціонерів і борців за незалежність країни. Це явища однієї і тієї ж суті. Боротьба за справедливість є змістом усіх цих явищ, але прояв волі при цьому здійснюється до-розумним чи формально-розумним чином із приєднанням до цього корисливо-паразитичного управління, маніпулювання цим процесом з боку.

Вище було сказано, що тероризм – це перетворена, перекручена форма благородного змісту боротьби за справедливість. Так, наприклад, серед терористів, що планомірно полювали за одним із найбільш демократичних російських царів – Олександром II, було багато етичних благородних людей (О. Желябов, О. Михайлов, Н. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер). Чому Кібальчич, який не терпів несправедливості з дитинства, завжди заступався за слабких, мав у своїй родині п'ять поколінь православних священників, у той же час свідомо присвятив себе виготовленню вибухівки, «пекельних машин», знаючи, що в процесі терористичного акту обов'язково загинуть ні в чому не повинні люди? Так само відбулося і при вибуху в Зимовому палаці, коли царя врятувало спізнення до обіду на дві хвилини, проте було на шматки розірвано декілька десятків охоронців – молодих хлопців із того самого народу, за який боролися народовольці. Кібальчич міг би бути великим вченим (у в'язниці в очікуванні страти він складав проекти повітроплавання на основі реактивних двигунів), якби його «боротьба за справедливість» була наповнена іншою суттю.

Доводиться дійти сумного висновку, що, оскільки відчуження, перш за все, є відчуженням людини від її сутності, то неадекватність реакції на несправедливість і відчуження полягає в тому, що так чи інакше, але в такому разі здійснюється немовби рух людини назад – у біологічну форму буття, де свобода людиною розуміється як нестримане свавілля, помста і жорстокість.

Позиції з питання допущення насильства, висловлювані відомими мислителями, умовно поділяють на три групи [5, с. 15]:

1) апологія насильства. До її представників відносять Ф. Ніцше, Ж. Сореля, які відмовляються від старого розуміння моралі, заснованого на терпінні;

2) радикальне заперечення насильства, що не допускає ніяких виключень. Представники цієї групи – Сократ, Л. Толстой, М. Ганді – не допускають навіть думки про моральне виправдання будь-якого насильства;

3) заперечення насильства, що допускає певні виключення. Цю точку зору представляє більшість мислителів: Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс. Більшою чи меншою мірою вони знаходять виправдання застосуванню насильства як одного з ефективних способів поведінки в конфліктних ситуаціях. І це є найреалістичнішою точкою зору.

Думається, що ці точки зору до певної міри визначають і відношення до того специфічного типу насильства, яким є тероризм.

А найважливішою складовою специфіки тероризму є політичний мотив його дій. Багато фахівців вважають цей мотив визначаючим при відокремленні тероризму від інших видів кримінальної злочинності. При цьому такі дослідники часто вказують на обов'язковий зв'язок тероризму із соціальними феноменами взагалі. Так, В.Ф. Антипенко визначає тероризм як «стан насильницького протиборства, що поряд із нанесенням збитку національним інтересам зазіхає на будь-які аспекти міжнародних відносин і ґрунтується на конфлікті політичних, економічних, етнотериторіальних і релігійних інтересів держав, народів, націй, соціальних груп і рухів, за умови використання хоча б однією із сторін терористичних актів як засобу впливу на супротивника для досягнення політичних цілей» [6, с. 569].

Насильство та політика – це тісно взаємопов'язані явища. Насильство було і продовжує залишатися невід'ємним засобом влади при вирішенні нею суспільних проблем. Прагнення владних суб'єктів подолати ті або інші конфлікти конструктивними, ненасильницькими методами далеко не завжди виявляється таким, що його можна реалізувати. Але з іншого боку, політична система, що веде боротьбу тільки шляхом застосування насильницьких методів, часто виглядає ще більшим тираном, ніж її «кривдник». «Оскільки воля – це ідея, і вона дійсно вільна лише завдяки буттю, а буття, в яке вона себе вмістила, – це буття свободи, то насильство або примус безпосередньо руйнують самі себе у своєму понятті як вияв волі, який усуває вияв або буття волі. Тому насильство чи примус в абстрактному плані є неприродними» [7, с. 92].

Таким чином, у наявності є суперечність, від вирішення або невирішення якої (це стоїть у зв'язку з іншими глобальними проблемами) залежить життя та благополуччя всіх людей.

У зв'язку із цим у середовищі аналітиків феномена тероризму посилюються заклики до виявлення та усвідомлення внутрішніх і зовнішніх політичних спонукальних причин, які породжують насильство та без викорінювання яких ефективно протидіяти тероризму неможливо. Але поки що, мабуть, період розумного поєднання насильницьких і ненасильницьких методів подолання політичних конфліктів не настав. Поки що зазначені протилежності багато хто розглядає тільки як альтернативні можливості.

І.О. Ільїн згоден із Гегелем, який таким чином «...формулює задачу філософії права: слід звернутися увагою до розуму предмета і надати йому самому розвинути свій зміст; філософ буде тільки «спостерігати» за іманентним розвитком предмета... У «Філософії права» це буде самоспоглядання і саморозкриття свободної волі» [8, с. 299].

Природне право – це право людини на свій власний «спосіб бути», тобто на сутність. А сутність людини, за Гегелем, – це дух як поєднання свідомості та душі. Дух (через інтелекцію) стає волею. Суть (воля до свободи і свобода волі) духу, який знайшов себе, прагне до подолання всіх відчужень.

Тільки от це подолання, в принципі, може бути «безглуздим і нещадним» або ж, користуючись термінологією Гегеля, розумно-формальним, а може і повинне бути спекулятивно-розумним, конкретним. «Сенс людського життя полягає у виконанні свободи, або, що те ж саме, в цілісному розкритті розумної та благої волі» [8, с. 280].

«Осягнути приховану і деколи абсолютно несподівану суть можна лише тоді, коли усвідомлюєш, що ти живеш не в плоскому і статичному світі, а в мінливому світі багатьох вимірювань, включаючи недовгий час свого життя і грандіозний час Історії, яка небачено присутня в мові людини, в її здатності бачити і оцінювати навколишній світ і саму себе в ньому» [9, с. 441]. Отже, для осягання суті тероризму дуже корисно постійно звертатися до історії появи, становлення та розвитку цього феномена.

Висновки. У змістовному, конкретному розумінні філософсько-правовий аналіз означає, що застосування насильства в політиці повинно бути досліджуваним на основі та в постійному контексті філософського розуміння феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які випливають з її природи.

Саме на шляхи та способи вирішення взаємопов'язаних між собою суперечностей між природним та позитивним правом, відносинами між індивідом та суспільством і спрямований інтерес філософії права в процесі вирішення нею будь-якого серйозного соціального феномена, в тому числі і феномена застосування насильства в політиці.

Філософсько-правовий аналіз однієї із форм прояву насильства в політиці – тероризму – свідчить, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння сутності цього явища. Адекватне розуміння тероризму припускає не тільки його співвідношення з насильством, але й усвідомлення взаємозв'язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального та ін., а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища тероризму є надзвичайно важливими. Дослідження співвідношення тероризму та насильства привело до висновку, що історично та логічно в основі тероризму знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість.

Список використаних джерел:

1. Бігун В.С. Антропология, аксиология та соціологія права. До питання про праворозуміння / В.С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 23–32.
2. Борьба с терроризмом на границе трех южно-американских стран // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати). – 2003. – № 1. – С. 3–9.
3. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2003. – 672 с.
4. В Великобритании принят закон о борьбе с терроризмом // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – № 2. – С. 63.
5. Бирюкова М.А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур / М.А. Бирюкова // Философские науки. – 2001. – № 1. – С. 33–42.
6. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб. : ЛАНЬ, 1999. – 256 с.
7. Алексеев С.С. Философия права: история и современность / С.С. Алексеев // Проблемы. Тенденции. Перспективы. – М. : Норма, 1999. – 336 с.
8. Афанасьев Н.Н. Международно-правовая база борьбы с терроризмом / Н.Н. Афанасьев // Закон и право. – 2001. – № 4. – С. 8–10.
9. Антипенко В.Ф. Тероризм: кримінологічна та кримінально-правова характеристика / В.Ф. Антипенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : НБУВ, 1999. – 61 с.

